

JAUNOSIOS LENKIJOS IDĖJŲ ATSPINDŽIAI

M.K. ČIURLIONIO TEKSTUOSE

Mikalojaus Konstantino Čiurlionio kūrybos kelio pradžia sutapo su energinga meno kaita XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lenkijoje, kur tuo metu aktyviai reiškėsi simbolistinis Jaunosios Lenkijos (*Młoda Polska*) sąjūdis. Tai nebuvo vieningas stilistinė prasme judėjimas, bet tiesiog atskirų žymių asmenybių kūrybinė veikla, todėl ir visas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lenkų tapybos etapas yra labai nevienalytis, įvairus. Norint suprasti Čiurlionio asmenybės ir kūrybos ištakas, privalo atkreipti dėmesį į šio laikotarpio lenkų kultūrą, kadangi literatų ir dailininkų sambūris Jaunoji Lenkija, tapęs lenkų simbolistinio (modernistinio) meno centru, savo idėjomis veikė ir atskiras asmenybes, ir kitų kultūros centrų – Lvovo, Varšuvos, Vilniaus – meninį gyvenimą. Lenkijoje apie dešimt metų su pertraukomis (1894–1906) gyvenusį ir Varšuvos dailės mokyklos gyvenime aktyviai dalyvavusį Čiurlionį taip pat veikė to meto idėjos. Tačiau ar įmanoma atrasti kokių nors konkrečių Čiurlionio mąstysenos ir Jaunosios Lenkijos idėjų paralelių? Čiurlionio ir kai kurių Jaunosios Lenkijos dailininkų kūrybos stilistinės savybės jau yra nagrinėtos¹. Kol kas menčiau įsigilinta į Čiurlionio tekstus – laiškus ir lietratūrinius bandymus – kurie gali atskleisti dar nepastebėtų, rašytine forma ryškesnių negu tapyba, šio meto menui bendrų dalykų. Todėl šio straipsnio tikslas – nagrinėjant Čiurlionio tekstus, atsakyti į klausimą, ar Čiurlionio asmenybę, brendusią XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lenkijos intelektualinėje aplinkoje, paveikė Jaunosios Lenkijos judėjimo idėjos, ir, jei taip, nustatyti, kaip jos atsispindi Čiurlionio tekstuose – epistoliniame palikime ir literatūrinėje kūryboje.

Jaunoji Lenkija sąmoningai grįžo prie lenkų romantinės minties ir jos mistinių idėjų, ypač prie paskutinio okultinio ir „simbolistinio“ Julijaus Slovackio laikotarpio. Nuo pat romantizmo laikų daugelį lenkų traukė beprotiški pusiau filosofinės, pusiau poetinės vaizduotės skrydžiai². Tokių „vaizduotės skrydžių“ kupini ir Čiurlionio tekstai. Bet pirmiausia reikia pasakyti, kad jo laiškuose apskritai nedaug kalbama apie meno ar kultūros dalykus. Išsamesnės informacijos ir vertinimų aptinkama tik 1901 m. iš Leipcigo rašytuose laiškuose. O štai vėlesniųjų metų laiškuose draugams ir artimiesiems kultūriniai, meniniai ar filosofiniai svarstymai užima gana nedaug vietos tarp žemiškųjų buitinių ar gana asmeniškų emocinių išgyvenimų aprašymų.

Daugiausia medžiagos apmąstymams teikia laišakai Sofijai Kymantaitei, tačiau juose vyrauja jausmingas tonas, todėl tyrinėtojai yra pavojus pakliūti į subjektyvumo pinkles. Rašytiniame Čiurlionio palikime, tiek laiškuose, tiek literatūrinuose tekstuose, individo sąmonės tėkmė dažnai būna labai stipri, o lyrizmas panašus į išpažintį. Nepaisant šių sunkumų, Čiurlionio gyvenimo faktai leidžia ir tokioje, gana netiesioginėje medžiagoje ieškoti to laikotarpio idėjų atbalsių.

Čiurlionio ir Kymantaitės-Čiurlionienės (ji buvo rašytoja, Krokuvos Jogailos universiteto auklėtinė) korespondencijoje skambanti dvasios pranašumo gaida kūrybos žmonėms rūpėjo dar nuo romantikų laikų – apskritai tai romantizmo idėja³, drąsiai perimta XX a. pradžios žmonių. Susirašinėjime su Sofija aktualizuotas dvasinis pradas, Čiurlionio siejamas su gamta ir jos mistišku išgyvenimu tiek vienuoje, tiek vėliau drauge su mylimąja⁴. Jai adresuotuose laiškuose atmeta retoriką, mini „dvasios akis“, „naują kalbą“, rašo apie tylą kaip bendravimo priemonę⁵. Dailininkas ne kartą taip akcentuoja tylą, kuri, pasak jo, yra „Naujos kalbos giesmė“⁶. Kymantaitės 1908 m. literatūriniuose užrašuose taip pat randame beveik analogišką mintį: „Nežinau – buvo tylą – paslaptinę tylą – bet žinai – tylą niekuomet nėra tuščia“⁷. Romantinė fantazija neša Čiurlionių stiprią srovę, ypač kai jis dalijasi su Sofija mintimis apie „naujo meno“ siekiamybę, apie beribės erdvės skrydžius „Fantazijos ir Įkvėpimo Kraštuose“. Ir nors Čiurlionis laiškuose pasisako, kaip matysime toliau, prieš „gilinimąsi į save“, jo literatūriniuose kūriniuose „Laiškai Devdurakėliui“, „Sonata“ intuityvusis kūrybinis pradas yra labai svarbus. Bet, prieš pagrįsdami šį teiginį, pakomentuokime kūrybinę Varšuvos dailės mokyklos aplinką ir kai kuriuos 1901 m. Čiurlionio laiškus.

Bendroji kūrybinė Varšuvos dailės mokyklos aplinka. Čiurlionis iš dalies buvo persiėmęs to meto intelektualams būdingomis mintimis. Jo filosofiniai interesai, estetiški susižavėjimai yra artimi Jaunosios Lenkijos literatūrai, kritikų tiek „Chimeros“ žurnale, tiek privačiuose salonuose, dailininkų dirbtuvėse pasakytoms mintims. Didelės reikšmės čia turėjo ir Čiurlionio bendravimas su Varšuvos dailės mokyklos profesoriais Ferdinandu Ruščicu, Kazimieru Stabrausku ir jų aplinka privačiuose salonuose. Dailininkų ateljė taip pat būrėsi „diskusijų klubai“. Čiurlionio dirbtuvėje Žlota gatvėje nuolat vykdavo bendramokslų diskusijos apie Leonardo da Vinci, Dante’s, Edgardo Alano Poe, Slovakio kūrybą ir, pasak amžininkų, „dviejų tarp Varšuvos dailininkų geriausių muzikų“ – Čiurlionio ir Eugeniiaus Moravskio pasirodymai⁸.

Varšuvos dailės mokyklos studentų arbatėlės ir diskusijos su profesoriais auditorijose 1904–7 m. buvo gana įprastas dalykas, įmanomas dėl išskirtinai jaukios šios mokyklos atmosferos, kurią bendromis pastangomis kūrė ir profesoriai, ir studentai. Bet privačių ateljė ar salonų durys atsiverdavo ne visiems: pavyzdžiui, Stabrausko žmona Julija, skulptorė, savo nuožiūra kas dvi savaitės sukviėdavo intelektualinę elitą ir įdomiausius, pajėgius dalyvauti pokalbiuose studentus. Čiurlionis ten būdavo dažnas svečias kartu su Arturu Górskiu, Zenonu Przesmyckiu, Stanisławu Franciszku Michalskiu, Tadeuszu Micińskiu, Stanisławu Wyrzykowskiu, Bolesławu Leśmianu ir kitais Varšuvos intelektualais. Pokalbiai apie literatūrą, muziką, hinduistinę filosofiją ar Egipto saulės kultą atitiko Čiurlionio interesus. Jis ypač mėgo kalbėtis su rašytoju ir vertėju Michalskiu, tuo metu vertusiu Rigvedą ir Bhagavadgītą⁹. Kitas artimas Čiurlionio pašnekovas buvo Micińskis, anuomet laikytas antruoju po Stanisławo Przybyszewskio didžiu Jaunosios Lenkijos mistiku,

magu ir „absoliuto ieškotoju“. Jis buvo mitų, įvairių religijų ir filosofinių sistemų, magijos ir okultizmo žinovas. Micińskiego anuomet rašomos knygos¹⁰ taip pat buvo diskusijų Stabrauskų salone objektas.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad Čiurlionis nepatyrė didesnės lenkų simbolizmo įtakos. Ši nuomonė paremta dailininko laiškuose randamu skeptišku Przybyszewskio pažiūrų vertinimu. 1901 m. lapkričio 23 d. laiške Lucjanui Bogusławskiui Čiurlionis rašo skaitęs Przybyszewskio veikalus „Sielos keliuose“ ir „De Profundis“, tai jam darė įspūdį, „bet perskaičius liko neskanumas“¹¹. Laiške Čiurlionis nepritaria intuicijos kūryboje sureikšminimui ir netgi sakosi nežinąs, „kas yra intuicija“. Tačiau matyti, kad jį tikrai domina anuometinio meno aktualijos, ir jis tikisi būsimuose laiškuose toliau diskutuoti, kaip rašo, „apie mūsų meną ir Pšybyševskį“¹². Taip pat ir laiške broliui Povilui jis vėl nepritaria Jaunosios Lenkijos lyderio propaguojamam individualizmui bei autoanalizei. Čiurlionio nuomone, „giliausias savęs pažinimas yra už mūsų proto ribų, taip, kaip giliausias visatos, pradžių pradžios pažinimas etc. etc.“¹³. Menininkas mano, kad savianalizė negali duoti „linksmų rezultatų“, ir broliui taip pat siūlo vengti apie tai mąstyti¹⁴. Tai įtikina, kad Przybyszewskis ir jo individualistinė filosofija Čiurlioniui tikriausiai nebuvo priimtina. Bet vien šiuo pastebėjimu jo kūrybos ir jaunalenkiškųjų idėjų ryšys dar nėra tiksliai apibūdintas. Yra keletas ir Čiurlioniui, ir Jaunosios Lenkijos sąjūdžio rašytojams itin rūpėjusių klausimų, nors Čiurlionio laiške jie ir neminimi tiesiogiai.

Vienas tokių klausimų – **menininko paskirtis visuomenėje**. Gvildendamas savo svarstymus apie intuiciją ir autoanalizę, Čiurlionis pateikia gan romantišką nežinomo autoriaus citatą apie tai, kad žmogaus mintis turi skraidyti ne tamsių prarajų gelmėse, bet beribėse erdvėse¹⁵. Toks žodynas aiškiai atskleidžia menininko polinkį į romantišią idealizmą. Taigi Čiurlionio mąstysena, kokią matome laiškuose, Jaunosios Lenkijos idėjinio vado Przybyszewskio idėjų fone atrodo gana pozityvi, ir tarsi neatitinka šio sąjūdžio esminių idėjinį postulatų. Tačiau, kaip sakyta anksčiau, Jaunoji Lenkija nebuvo vieningas judėjimas, tai buvo daugybės įvairių asmenybių sambūris. Romantiniu pozityvizmu Čiurlioniui artimas vienas Jaunosios Lenkijos žurnalo „Chimera“ autorių, minėtas rašytojas Wyrzykowski. Jo kūriniai, kaip ir Čiurlionio literatūriniai tekstai, kupini turtingų filosofinių refleksijų, jose atsispindi tikėjimas kūrybine žmogaus galia, nors jaučiamas ir egzistencinis nerimas. Wyrzykowskio poezijoje aukštinaamas žmogus, galintis užvaldyti chaosą savo mintimis ir valia. Jaunosios Lenkijos nariai manė, – tai buvo jų mitas, – kad tik menininkas randa ryšį su neišreiškiamą tikrovės esme; kad jis atperka visus tuos, kurie neišdrįsta užkabinti giliau negu kasdienybės paviršius¹⁶. Esą tik menininkas kuria vertybes vertybių netekusiame pasaulyje.

Apskritai menininko paskirties visuomenėje klausimas buvo nuolatinis ano meto inteligentijos rūpestis. Przybyszewskio svarstymuose randame plačią menininko paskirties amplitudę, pradedant nuo menininko tapatinimo su Dievu, antžmogiu, filosofu, mesiju, ir baigiant jo įvardijimu auka, klounu ir psichopatu¹⁷.

Przybyszewskuii menas – aukščiausia religija, dievybė, kurios šventikas yra menininkas¹⁸. Čiurlionio mintyse yra tokios sampratos atgarsių, kai jis rašo Sofijai: „Tu saugosi mūsų Židinių, mano stebuklingoji Vaidilute. Visas mūsų Gyvenimas sudegs ant Praamžino, Begalinio, Visagalio meno aukuro“¹⁹. Sprendžiant iš laiškų atrodo, kad Čiurlionis renkasi menininko – aukos ar mesijo – vaidmenį. Bet, atkreipus dėmesį į kai kuriuos jo tapybos darbus, galima teigti, kad šiuo klausimu Čiurlionis neturėjo tvirtos pozicijos. Jo nuolatinis domėjimasis Visata, kosmine tvarka, astronomijos mokslu rodo, jog jam buvo aktualu ir scientistinis požiūris, ir jaunalenkiška *kūrėjo kaip Dievo* samprata, ir Dievo-Kūrėjo problema pšybyševskiškąja „Deus et omnia“ prasme. Svarstydamas apie savo būsimą „Pasaulio sutvėrimo“ ciklą, jis rašo, kad tai bus ne pasaulio sutvėrimas pagal Bibliją, bet „kažkokio kitokio pasaulio – fantastinio“ pasaulio sutvėrimas²⁰. Tai gi pats menininkas, imdamasis amžinųjų temų, vis tik jaučiasi gana laisvai, jis galvoja keisti tą pirminiame šaltinyje, Biblijoje, ir žmonių mąstysenoje įtvirtintą pasaulio sutvėrimo tvarką. O štai Čiurlionio paveiksliai „Himnas“ (1906), „Karalaičio kelionės pasaka“ (1907), „Rex“ (1909), „Amžinybė“ (1906) atspindi kitą jo mąstysenos kryptį, susijusią su Dievo-Kūrėjo ar kažkokio Visatą valdančio absoliuto pripažinimu ir adoracija. Šio požiūrio stiprumą Čiurlionio kūryboje ir Jaunosios Lenkijos kultūrinėje terpėje gerai iliustruoja Čiurlionio paveikslas „Amžinybė“ ir turiniu jam gana artimo Jaunosios Lenkijos poeto Jerzy Żulawskio eilėraščio „Palaiminimas“ („Błogosławieństwo“) eilutės: „Ja król pieśni / Ziemia pod stopy moimi rozesłana jak kobierzec / I baldakin mam nad głową wybity gwiazdami / Ja król“²¹.

Kitas su Jaunosios Lenkijos idėjomis artimai besisiejantis klausimas – **meno ir gyvenimo supriešinimas**. Pasirinkęs menininko – aukos ir mesijo vaidmenį, Čiurlionis, kaip ir Jaunosios Lenkijos judėjimo nariai, bandė maištauti prieš banalų kasdienį gyvenimą. Menininko išskirtinumo suvokimas Lenkijoje Čiurlionio gyvenamuoju laikotarpiu reiškėsi meno ir gyvenimo supriešinimu. Lenkų rašytojai ragino priešintis beprasmiam filisterio (buržu) gyvenimui. Górskis anuomet rašė: „Nusiviliant visuomeniniu gyvenimu ir jo tipiniu produktu, t. y. šiuolaikiniu filisteriu, trūkinėjo individo ir tos pačios visuomenės saitai, stiprėjo nepasitenkinimas ir protestas prieš organizuotos žmonių masės banalumą ir bedvasiškumą. [...] Netekę pagarbos filisteriui ir simpatijų visuomeniniams judėjimams, jautresni ir gilesni protai pradėjo šalintis gyvenimo ir ieškoti kitų, patvaresnių vertybių“²².

1902 m. gegužės 20 d. laiške Moravskuii Čiurlionis taip pat kalba apie tą priešpriešą: „Gyvenimas... O gyvenimas... [...] Gražiausios idėjos truputį paskambės ore, žmonės pasiklausys, pagirs, net atmintinai išmoks, o kiauiliškas gyvenimas velkasi savo tvarka“²³. Jis nusivylęs aplinkinių bedvasiškumu ir dvideidyste: „Nuolat kalbame ką kita, darome ką kita [...] tai vaizdiniai įvairių kilnių ir gražių dalykų... Kurgi tie dalykai?“²⁴.

Čiurlionio laiškuose nemažai ironiškų pastabų tiek savo, tiek aplinkinių atžvilgiu. Jis ironizuoja savo perspektyvą ramiai ir sočiai gyventi²⁵, atlaidžiai įverti-

na banalią Dobužinskių namų aplinką²⁶ ir Peterburgo aristokratizmą²⁷. Tokiais šiek tiek ironiškais ir kitų, ir savęs apibūdinimais Čiurlioniui gimininga siela yra Jaunosios Lenkijos poetas, satyrikas, novelistas Janas Lemańskis, „Chimeroje“ nuolat kritikavęs miesčioniškumą, literatų ir dailininkų kūrybinių kančių dirbtinį sureikšminimą.

Jaunosios Lenkijos poezijoje netrūksta desperatiško hedonizmo, svajų apie nirvaną, dedikacijų mirčiai, nes ji viena išlaisvina iš egzistencinės kančios. Čiurlionio literatūriniuose tekstuose, ypač „Laiškuose Devdurakėliui“, išskirtinai VII laiške jaučiamos šimtmečių ribai būdingos katastrofizmo žymės. Ne kartą desperatiškai pabrėžiama mirties nuojauta, perteikiama bedugnės, chaoso įvaizdžiais, kraštutiniai drastiškais skendimo ar numirėlių išorės aprašymo vaizdais. Panašių sunkių vidinių dvasios būsenų, jaunalenkiškosios rezignacijos atspindžių esama ir literatūrinėje „Sonatoje“, tik jos čia išreikštos santūriau, įprastu nykaus rudens vaizdu. Literatūrinė „Sonata“ turi ir muzikinės struktūros požymių. Trumpučiai „Sonatos“ sakiniai panašūs į minties nuotrupas, bet jų kartojimas, fragmentavimas „Allegro“, „Andante“, „Scherzo“ dalyse tampa nauja, asociatyvia išraiškos priemone²⁸. Pakartojimai suteikia tekstui ypatingos polisemantikos; prasmę kuria ne tik žodžiai, jų ilgumas, bet ir pauzės. Taigi literatūrinėje kūryboje, kaip ir 1907–9 m. Čiurlionio tapyboje, matome siekimą sureikšminti meninę kalbą, muzikinės formos galimybes ir pačią muziką. Muzika Jaunosios Lenkijos menininkams atrodė pats svarbiausias menas.

Jaunosios Lenkijos judėjimas turėjo nemažai reikšmės Čiurlionio asmenybės brendimui. Bet išanalizavus jo laiškus ir literatūrinę kūrybą galima teigti, kad lietuvių menininkas nebuvo nuoseklus Jaunosios Lenkijos idėjų išpažinėjas. Jo mąstysenoje reiškėsi ir jaunalenkiškos etinės bei kultūrinės idėjos, ir joms priešingos pozityvistinės nuostatos. Neturime įrodymų, bet galbūt bendravimas su Jaunosios Lenkijos rašytojais Stabrausko salone buvo įkvėpęs Čiurlionį ir literatūriniam darbui? Juk viename laiške broliui Mikalojus Konstantinas užsimena, kad Stabrauskas nunėšė kažkokiam redaktoriui Čiurlionio kūrinių – „Reconvalescento užrašus“²⁹ (1905). Mums dabar žinoma tik viena mįslinga šio kūrinių pastraipa³⁰ ir šmaikštus redaktoriaus požiūrio komentaras minėtame laiške³¹. Pastraipa ir komentaras, kaip, beje, ir visas rašytinis palikimas, teigia Čiurlionį buvus labai originalia asmenybe.

¹ J. Umbrasas, Ankstyvoji M.K. Čiurlionio tapyba ir grafika, *Pergalė*, 1966, Nr. 10, p. 130–144; R. Žukienė, M.K. Čiurlionis ir „Jaunosios Lenkijos“ tapyba, *Dailė: Acta academiae artium Vilnensis*, 1999, Nr. 17, p. 79–96; R. Žukienė, M.K. Čiurlionis: tarp simbolizmo ir modernizmo / Daktaro disertacijos rankraštis. Vilniaus dailės akademija, 2000.

² Cz. Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, Vilnius, 1996, p. 379.

³ V. Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius, 1983, p. 59.

⁴ „Norėčiau sudėti simfoniją iš bangų ošimo, iš šimtametės grios paslaptingos kalbos, iš žvaigždžių mirksėjimo, iš mūsų dainelių ir bekraščio mano ilgesio“ Cit. iš: M.K. Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*. Sudarė ir parengė V. Landsbergis, Vilnius, 1973, p. 80.

- ⁵ „Nes ką gi mes galime pasakyti vienas kitam juodo rašalo pagalba? [...] ar mes tylėdami nepasakytume vienas kitam kur kas daugiau?“. Cit. iš: M.K. Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, p. 93.
- ⁶ *Ibid.*, p. 80.
- ⁷ *Ibid.*, p. 18.
- ⁸ J. Siedlecka, *Mikolaj Konstanty Čiurlionis, Preludium Warszawskie*, Warszawa, 1996, s. 64.
- ⁹ S. F. Michalskio išversta į lenkų kalbą Rigveda pasirodė 1912 m. pavadinimu *Pieśni Rigwedey*, o *Bhagavadgytos* vertimas išėjo 1910 m.
- ¹⁰ Čiurlionio studijų Varšuvos dailės mokykloje metu Micińskiš išleido dramą *Kniaź Patiomkin* (1906), *Noc rabinowa* (1903–4), rašė Bazyliss Teofanu.
- ¹¹ M.K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, Vilnius, 1960, p. 23.
- ¹² *Ibid.*, p. 23.
- ¹³ *Ibid.*, p. 83.
- ¹⁴ *Ibid.*
- ¹⁵ *Ibid.*
- ¹⁶ Cz. Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, Vilnius, 1996, p. 364.
- ¹⁷ S. Przybyszewski, *Wybór pism*. Opracował R. Taborski, Wrocław, 1966, s. 6, 10, 143.
- ¹⁸ Żr. Confiteor. Cit.: Cz. Miłosz, op. cit., p. 367.
- ¹⁹ M.K. Čiurlionis, op. cit., 1973, p. 86.
- ²⁰ M.K. Čiurlionis, *ibid.*, 1960, p. 178.
- ²¹ Eilėraštis „Błogosławieństwo“. Cit.: M. Podraza-Kwiatkowska, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Kraków, 1994, s. 290.
- ²² Cz. Miłosz, op. cit., p. 364.
- ²³ M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 151.
- ²⁴ *Ibid.*
- ²⁵ „Paskui gausiu kokią nors vietą. Imsiu algą, įsitaisysiu sau padorius rūbus, butą, atitinkamus sočius pietus, lankysiu pažįstamus, ramiai kalbėsiuosi apie einamuosius įvykius. Kaip visa tai juokinga, kvaila ir netgi bjauru“. Cit. iš: M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 152.
- ²⁶ „Tas viskas kažkaip truputį banalu, nors neva elegantiška ir be priekaištų“, *ibid.*, p. 227.
- ²⁷ „Taigi darbo, kaip matai, yra, tik reikia turėti nugalėtojo miną ir naują kostiumą (Sic!). Juokinga*. Niekad nemaniau, kad tie daiktai žmogui reikalingi, o vis dėl to reikalingi. Žinau tai iš patyrimo“. Cit. iš: M.K. Čiurlionis, op. cit., 1973, p. 63.
- ²⁸ „Ruduo. Apleistas sodas“ (p. 91); „Ruduo. Vėl dulkią lietus, palengva krinta lapai, / sukasi svaigdami ir krinta ant žolės, / ant krūmų, ant takelių. Vis tiek“ (p. 92); „Ruduo. Lietus liovėsi lijęs, / ir saulė praskleidė liūdną debesų uždangą ir pažvelgė. / Kokia graži“ (p. 93). Cit.: M.K. Čiurlionis, *Žodžio kūryba*, Vilnius, 1997.
- ²⁹ M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 200.
- ³⁰ „Daktaras paslėpė laikrodėlį po dešinėsios akies voku, kairiąją mirktelejo ir pasakė man, kad esu visiškai sveikas ir galiu drąsiai išeiti į gatvę“. Cit. iš: M.K. Čiurlionis, op. cit., 1997, p. 104.
- ³¹ „Stabrauskas man pasakė, kad kai redaktorius skaitė, tai jo mina buvusi labai kvaila, bet perskaičius buvusi dar kvailesnė. Jam buvo mįslė: ar tai kiaulystė, ar genialus dalykas? Atrodo, jog įsitikino, kad esama antraip“ Cit.: M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 200.

Kūčios dailininkų dirbtuvėje Varšuvoje 1905.

Iš kairės: Leonardas Krykas, Adolfas Kantoras, prof. Konradas Krzyżanowski, Dworzakas, Janas Brzeziński, Eugenijus Moravskis, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Tadeuzas Pruszkowski, Henrykas Hayden-Wurcelis, Witoldas Jurgielewiczius (Gordon), Szymonas Kratka.

Wigilia 1905 r. w pracowni u zbiegu ulic Zgoda, Szpitalnej i Chmielnej w Warszawie.

Grupa uczniów warszawskiej Szkoły sztuk pięknych. Od lewej: Leonard Kryk, Adolf Kantor, prof. Konrad Krzyżanowski, Dworzak, Jan Brzeziński, Eugeniusz Morawski, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Tadeusz Pruszkowski, Henryk Hayden-Wurcel, Witold Jurgielewicz (Gordon), Szymon Kratka.

M.K. Čiurlionis.
Amžinybė. 1906.

M.K. Čiurlionis.
Wieczność. 1906.

M.K. Čiurlionis.
Himnas.
II triptiko dalis. 1906.
M.K. Čiurlionis.
Hymn.
II obraz z tryptyku. 1906.

ODZWIERCIEDLENIE MYŚLI MŁODEJ POLSKI W TEKSTACH

M. K. ČIURLIONISA

Początek twórczej drogi Mikalojusza Konstantinasa Čiurlionisa zbiegł się z ożywieniem w sztuce polskiej, które przypadło na koniec XIX w. i początek XX w. W owym czasie w Polsce zaktywizował się symbolistyczny ruch Młodej Polski. Nie był on jednak jednolity stylistycznie, lecz tworzyła go twórczość poszczególnych wybitnych osobowości. Stąd też polskie malarstwo owego okresu jest bardzo niejednolite i różnorodne. Chcąc zrozumieć osobowość oraz początki twórczości Čiurlionisa, należy zwrócić uwagę na polską kulturę tego okresu, ponieważ związek literatów i artystów o nazwie Młoda Polska, po staniu się polskim centrum sztuki symbolistycznej (modernistycznej), wywierał wpływ nie tylko na poszczególne osobowości, lecz również na życie artystyczne innych centrów kulturalnych – Lwowa, Warszawy, Wilna. Ówczesne idee miały też wpływ na Čiurlionisa, który przez dziesięć lat z przerwami (1894–1906) mieszkał w Polsce oraz aktywnie uczestniczył w życiu warszawskiej Akademii Szkoły Sztuk Pięknych. Czy możliwe jest jednak zauważenie jakichś konkretnych podobieństw w myśleniu Čiurlionisa i ideach Młodej Polski? Stylistyczne właściwości Čiurlionisa i niektórych artystów Młodej Polski już były badane¹. W mniejszym stopniu były zbadane teksty Čiurlionisa – listy i próbki literackie, które mogą odsłonić jeszcze niezauważone, w formie pisemnej jaskrawiej wyrażone niż w malarstwie, punkty wspólne dla sztuki owego okresu – podobieństwa w myśleniu Čiurlionisa i ideach Młodej Polski. Dlatego celem tego referatu, opierając się na tekstach Čiurlionisa, jest próba odpowiedzi na pytanie, czy na osobowość Čiurlionisa, dojrzewającą w intelektualnej atmosferze Polski końca XIX w. i początku XX w., miały wpływ idee ruchu Młodej Polski i, jeżeli tak, określić, jak się one odzwierciedliły w tekstach Čiurlionisa – spuściznie epistolarnej oraz twórczości literackiej.

Młoda Polska świadomie powróciła do polskiej myśli romantycznej i idei mistycznych, szczególnie do ostatniego okultystycznego i „symbolistycznego” okresu twórczości Juliusza Słowackiego. Od początków romantyzmu wielu Polaków pociągały szalone – na wpół filozoficzne, na wpół poetyckie, uniesienia wyobraźni². Takimi „uniesieniami wyobraźni” są też nasycone teksty Čiurlionisa. Warto jednak zaznaczyć, że w listach Čiurlionisa w ogóle niedużo się mówi o sztuce lub kulturze. Obszerniejszą informację i ocenę spotykamy tylko w listach pisanych z Lipska w 1901 roku. Natomiast późniejsze listy do przyjaciół i bliskich zawierają tylko skromną część rozważań na temat kultury, sztuki, filozofii pośród spraw ziemskich i bytowych czy osobistych, emocjonalnych opisów swoich przeżyć. Najwięcej materiału do rozważań zawierają listy do Sofii Kymantaitė, w nich jednak przeważa uczuciowy ton, dlatego przed badaczem pojawia się niebezpieczeństwo

popadnięcia w sidła subiektywizmu. W piśmiennej spuściźnie Čiurlionisa – listach i tekstach literackich – przepływ świadomości indywiduum bywa często bardzo silny, a liryzm podobny jest do spowiedzi. Nie zważając na te trudności, fakty z życia Čiurlionisa pozwalają na szukanie i w takich niebezpośrednich materiałach śladów idei ówczesnego okresu. Pobrmiewająca w korespondencji Čiurlionisa i Kymantaitė-Čiurlionienė (pisarka, wychowanka Uniwersytetu Jagiellońskiego) nuta wyższości ducha, była ważna dla ludzi twórczych jeszcze od czasów romantyzmu – w ogóle to idea romantyzmu³, ona jest śmiało przejęta przez ludzi początku XX w. W korespondencji z Sofią aktualizowane są pierwiastki duchowe, które wg Čiurlionisa mają związek z przyrodą i jej mistycznym odczuwaniem w odosobnieniu, jak i później wspólnie z ukochaną⁴. W listach adresowanych do niej odrzuca on retorykę, wspomina „oczy duszy“, „nową mowę“, pisze o ciszy jako środku komunikowania się⁵. Artysta niejednokrotnie wskazuje na ciszę jako na nowy środek komunikowania, który, jego zdaniem, jest „Pieśnią nowej mowy“⁶.

W literackich zapisach Kymantaitė z 1908 roku znajdujemy niemal analogiczną myśl: „Nie wiem – była cisza – tajemnicza cisza – ale wiesz – cisza nigdy nie bywa pusta“⁷. Romantyczna fantazja niesie Čiurlionisa silnym prądem, szczególnie kiedy dzieli się on z Sofią myślami o naśladownictwie „nowej sztuki“, o lotach w bezkresnej przestrzeni „W Krajach Fantazji i Natchnienia“. I chociaż Čiurlionis w listach wypowiada się, jak zauważymy później, przeciwko „zagłębianiu się w siebie“, w jego literackich utworach „Listy do Devdurakielisa“, „Sonata“ intuicyjne pierwiastki twórczości są bardzo ważne. Przed potwierdzeniem jednak tego stwierdzenia skomentujmy ogólną twórczą atmosferę warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych i niektóre listy Čiurlionisa z 1901 roku.

Ogólna atmosfera twórcza warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Čiurlionis częściowo przejął myśli ówczesnych intelektualistów. Jego filozoficzne zainteresowania, estetyczne upodobania były bliskie myślom literatów i krytyków Młodej Polski, wyrażanym na łamach „Chimery“, jak również w prywatnych salonach i pracowniach artystycznych. Duże znaczenie w tym przypadku miały kontakty Čiurlionisa w prywatnych salonach z profesorami warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych: Ferdynandem Ruszczycem, Kazimierzem Stabrowskim oraz ich otoczeniem. Artyści łączyli się także w „kluby dyskusyjne“. W pracowni Čiurlionisa przy ul. Złotej stale odbywały się dyskusje o twórczości L. da Vinci, Dantego, Edgara Poe, Słowackiego i, zdaniem ówczesnych świadków, występy „najlepszych wśród warszawskich artystów muzyków“ – Čiurlionisa i Eugeniusza Morawskiego⁸.

Wspólne „herbatki“ i dyskusje studentów oraz profesorów warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych w audytoriach uczelni w latach 1904–7 były na porządku dziennymi możliwe tylko z powodu niezwykle ciepłej atmosfery tam panującej i tworzonej zarówno przez profesorów, jak i studentów. Jednak drzwi prywatnych salonów czy atelier nie były otwarte dla każdego; np. żona Julia Stabrowska,

rzeźbiarka, według swego uznania zapraszała na spotkania co dwa tygodnie elitę intelektualną i studentów potrafiących uczestniczyć w dyskusji. Często gościem na tych spotkaniach obok Artura Górskiego, Zenona Przesmyckiego, Stanisława Franciszka Michalskiego, Tadeusza Micińskiego, Stanisława Wyrzykowskiego, Bolesława Leśmiana i in. warszawskich intelektualistów był Čiurlionis. Rozmowy o literaturze, muzyce, filozofii hinduskiej czy egipskim kulcie słońca odpowiadały zainteresowaniom Čiurlionisa. Lubił on szczególnie obcować z pisarzem i tłumaczem Michalskim, który wówczas tłumaczył Rygwedę i Bhagawadgitę⁹. Innym bliskim Čiurlionisowi rozmówcą był Tadeusz Miciński uważany przez ówczesnych za największego po Stanisławie Przybyszewskim mistyka, maga i „poszukiwacza ideału“ Młodej Polski. By on znawcą mitów, różnych religii i systemów filozoficznych, magii oraz okultyzmu. Owcześnie pisane przez Micińskiego książki¹⁰ również były obiektem dyskusji w salonie Stabrowskich.

Na pierwszy rzut oka mogło by się wydać, że polski symbolizm nie miał na Čiurlionisa większego wpływu. Potwierdzają to listy, w których artysta sceptycznie wypowiadał się o poglądach Przybyszewskiego. W liście z 23 listopada 1901 roku do Lucjana Bogusławskiego Čiurlionis napisał, że czytał dzieła Przybyszewskiego „De Profundis“ i „Na drogach duszy“, które zrobiły na nim wrażenie, lecz „po przeczytaniu czuje się jakby niesmak“¹¹. W liście Čiurlionis nie przytaknął nadawaniu w twórczości szczególnego znaczenia intuicji, a nawet napisał, że nie wie co to jest intuicja. Wyraźnie jednak widać, że interesują go aktualia ówczesnej sztuki i ma on nadzieję w kolejnych listach dyskutować, jak pisze „o naszej sztuce i Przybyszewskim“¹². W liście do swego brata Povilasa Čiurlionis także nie poparł propagowanego przez lidera Młodej Polski indywidualizmu i autoanalizy. Zdaniem Čiurlionisa, „najbardziej dogłębne poznanie siebie znajduje się poza zasięgiem naszego rozumu, tak, jak najbardziej dogłębne poznanie wszechświata, początku początków etc.“¹³. Artysta uważał, że samoanaliza nie może przynieść „radosnego wyniku“ i radził bratu, żeby unikał myśli o tym¹⁴. To przekonuje, że Przybyszewski i jego indywidualistyczna filozofia nie są dla Čiurlionisa do przyjęcia. Tym jednym spostrzeżeniem nie można jednak określić związków między twórczością Čiurlionisa a ideami młodych polskich artystów. Ponadto jest jeszcze kilka istotnych spraw, na których zależało Čiurlionisowi i twórcom Młodej Polski, chociaż o nich artysta nie wspomina bezpośrednio.

Jedną z takich kwestii to rola twórcy w społeczeństwie. Podsumowując swoje rozważania o intuicji i autoanalizie, Čiurlionis cytuje romantyczną myśl nieznanego autora o tym, że myśli człowieka powinny unosić się nie w ciemnych głębiach otchłani, a w bezkresnych przestrzeniach¹⁵. Takie słownictwo wyraźnie wskazuje na kierowanie się artysty w stronę romantycznego idealizmu. Tak więc sposób myślenia Čiurlionisa, jaki spotykamy w listach na tle myśli ideowego przywódcy Młodej Polski Przybyszewskiego wygląda dość pozytywnie i w pewnym stopniu nie odpowiada podstawowym ideologicznym postulatami Młodej Polski. Jak już

było powiedziane wcześniej, Młoda Polska nie była jednolitym ruchem, był to związek różnych osobowości. Ćiurlionisowi pod względem romantycznego pozytywizmu był bliski jeden z autorów „Chimery”, gość salonów Stabrowskich, pisarz Wyrzykowski. Jego utwory, podobnie jak literackie teksty Ćiurlionisa, nasycone są refleksjami filozoficznymi, w których odzwierciedla się wiara w twórczą potęgę człowieka, chociaż odczuwalne są także egzystencjalne niepokoje. W poezji Wyrzykowskiego człowiek jest wywyższany, potrafiący zapanować nad chaosem swoich myśli i woli. Działacze Młodej Polski uważali – był to ich mit – że tylko artysta zdolny jest znaleźć kontakt z niewypowiedzianą treścią rzeczywistości; że jest on zbawcą wszystkich tych, którzy nie są w stanie zajrzeć głębiej niż powierzchnia codzienności¹⁶. Tylko artysta tworzy wartości w świecie, w którym nic już nie ma wartości.

Kwestia roli twórcy w społeczeństwie była stałą troską ówczesnej inteligencji. W rozważaniach Przybyszewskiego możemy znaleźć szeroki zakres przeznaczenia twórcy: zaczynając od artysty uosobianego z Bogiem, nadczłowiekiem, filozofem, mesjaszem, i kończąc na ofierze, klaunie i psychopacie¹⁷. Sztuka dla Przybyszewskiego – to najwyższa religia, boskość, której wyznawcą jest artysta¹⁸. W rozważaniach Ćiurlionisa są ślady takiego myślenia. W listach do Sofii pisał: „Będziesz chroniła nasze Ognisko, moja cudowna Wajdelotko. Całe nasze Życie spłonie na Przedwiecznym, Bezgranicznym, Wszechmocnym ołtarzu sztuki”¹⁹. Z lektury listów nasuwa się wniosek, że Ćiurlionis wybrał rolę artysty jako ofiary i mesjasza. Po zwróceniu jednak uwagi na niektóre prace malarskie artysty, można stwierdzić, że w tej kwestii nie miał on trwałej pozycji. Jego stałe zainteresowanie Wszechświatem, porządkiem kosmicznym, astronomią wskazują, że ważny był dla niego także pogląd scjentystyczny, młodopolskie pojęcie *twórcy jako Boga*, i problem Boga-Twórcy w znaczeniu „Deus et omnia” Przybyszewskiego. W rozważaniach o swoim przyszłym cyklu „Stworzenie świata”, pisał, że będzie to nie stworzenie świata wg Biblii, lecz stworzenie „jakiegoś innego świata – fantastyczne”²⁰. Artysta więc, poruszając tematy „wieczne”, czuje się dość swobodnie, zamierza zmienić ukształtowany w pierwotnym źródle, Biblii, i świadomości ludzkiej utwierdzony porządek stworzenia świata. Natomiast obrazy „Hymn”, „Bajka o księżęcej podróży” (1907), „Rex” (1909), „Wieczność” (1906) odzwierciedlają inny kierunek w jego myśleniu, związany z uznaniem i adoracją Boga-Twórcy lub jakiegoś innego rządzącego Wszechświatem absolutu. Siłę tego poglądu w twórczości Ćiurlionisa i kulturalnym środowisku Młodej Polski dobrze ilustruje obraz Ćiurlionisa „Wieczność” i treściowo bliskie mu strofy wiersza „Błogosławieństwo” poety Jerzego Żuławskiego: „Ja król pieśni / Ziemia pod stopy moimi rozesłana jak ko-bierzec / I baldachim nad głową wybity gwiazdami / Ja król”²¹.

Inne pytanie, blisko związane z ideami Młodej Polski – przeciwstawienie życia i sztuki. Wybierając rolę artysty jako ofiary i mesjasza, Ćiurlionis podobnie jak inni członkowie ruchu Młodej Polski, próbował buntować się przeciwko banal-

nościom codziennego życia. Pojęcie wyłączności artysty w okresie, kiedy Čiurlionis mieszkał w Polsce, wyrażało się poprzez przeciwstawienie życia i sztuki. Pisarze polscy nawoływali do buntu przeciwko banalnemu i bezsensownemu życiu filistrów. Na ten temat pisał Artur Górski: „Rozczarowanie życiem społecznym i jego typowym produktem, tj. współczesnym filistrem, stało się źródłem osłabienia więzi indywidualnych i społecznych, narastało niezadowolenie i protest przeciw banalności i bezdusznosci zorganizowanej masy ludzkiej. Gdy zabrakło szacunku dla filistra i sympatii dla ruchów społecznych, wrażliwsze i głębsze umysły zaczęły oddalać się od życia, by szukać innych bardziej trwałych wartości”²².

W liście do Morawskiego z 20 maja 1902 roku Čiurlionis również mówi o tym przeciwieństwie: „Życie... O! życie... Gdzież ono, pokaż. Czy to, to jest życie? Co ono warte? Najpiękniejsze idee pobrzączą trochę w powietrzu, ludzie posłuchają, posłuchają, pochwalą, nawet nauczą się na pamięć, a świńskie życie wlecze się swoim porządkiem”²³. Čiurlionis był rozczarowany bezdusznoscią i dwulicowością otoczenia: „Stale mówimy co innego, robimy co innego (...) to obrazy różnych szlachetnych i pięknych spraw... Gdzie one są?”²⁴ – pytał.

W listach Čiurlionisa pojawia się dużo ironicznych uwag na temat siebie oraz otoczenia. Z ironią wyrażał się on o swojej perspektywie prowadzenia spokojnego i dostatniego życia²⁵, pobłażliwie oceniał banalną atmosferę domu Dobużyńskich²⁶ i arystokracji Petersburga²⁷. Bratnią duszą Čiurlionisa w takich lekko ironicznych określeniach siebie i otoczenia był poeta, satyryk, autor nowel Młodej Polski Jan Lemański, który w „Chimerze” stale krytykował mieszczaństwo, sztuczne nadawanie znaczenia cierpieniom twórczym artystów i pisarzy.

W poezji Młodej Polski nie brak jest desperackiego hedonizmu, marzeń o nirwanie, dedykacji śmierci, ponieważ tylko ona może wyzwolić z cierpień egzystencjalnych. W tekstach literackich Čiurlionisa, szczególnie w listach do Devduralakelisa odczuwalne są charakterystyczne dla przełomu wieków ślady katastrofizmu. Niejednokrotnie akcentowane jest przeczcucie śmierci, obrazowane opisami bezdennej otchłani, obrazami chaosu, opisami drastycznego tonięcia lub trupów. Podobne ciężkie, wewnętrzne stany duszy, odbicia młodopolskiej rezygnacji możemy znaleźć w literackiej „Sonacie”²⁸, z tym, że tutaj są one wyrażone bardziej powściągliwie, w postaci smutnej jesieni. Literacka „Sonata” ma również cechy struktury muzycznej. Krótkie zdania „Sonaty” podobne są do okruczeń myśli, lecz ich powtarzanie, fragmentowanie w częściach Allegro, Andante, Scherzo staje się nowym, bardzo asocjacyjnym środkiem wyrazu. Powtórzenia nadają tekstowi szczególnej polisemantyczności; znaczenie, które tworzą nie tylko słowa, ich długość, ale także pauzy. Tak więc w twórczości literackiej, podobnie jak w malarstwie Čiurlionisa okresu 1907–09, widzimy dążenie do nadania szczególniego znaczenia językowi twórczości, możliwościom muzycznej formy i samej muzyce. Muzyka dla artystów Młodej Polski wydawała się być najważniejszą dziedziną sztuki.

Ruch Młodej Polski odegrał duże znaczenie w rozwoju osobowości Čiurlionisa. Po analizie listów Čiurlionisa i jego twórczości literackiej można stwierdzić, że nie był on konsekwentnym wyznawcą idei Młodej Polski. W jego myśleniu przejawiały się młodopolskie idee etyczne i kulturalne, a także przeciwne im idee pozytywistyczne. Nie mamy na to dowodów, lecz być może obcowanie z pisarzami Młodej Polski w salonach Stabrowskich natchnęło Čiurlionisa do pracy na polu literackim. Przecież w jednym z listów do brata Čiurlionis wspomina, że Stabrowski zaniósł jakiemuś redaktorowi jego utwór – „Zapisy rekonwalescenta” (1905). Znany nam jest tylko jeden zagadkowy akapit z tego utworu²⁹ i dowcipny komentarz poglądu redaktora zawarty we wspomnianym liście³⁰. Akapit i komentarz, podobnie jak i cała spuścizna literacka, określają Čiurlionisa jako bardzo oryginalną osobowość.

Tłumaczył Andrzej Kierulis

¹ J. Umbrasas, Ankstyvoji M. K. Čiurlionio tapyba ir grafika, *Pergalė*, 1966, Nr. 10, p. 130–144; R. Žukienė, M. K. Čiurlionis ir „Jaunosios Lenkijos” tapyba, *Dailė: Acta academiae artium Vilnensis*, 1999, Nr. 17, p. 79–96; R. Žukienė, M.K. Čiurlionis: tarp simbolizmo ir modernizmo / Daktaro disertacijos rankraštis. Vilniaus Dailės akademija, 2000.

² Cz. Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, Vilnius, 1996, p. 379.

³ V. Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius, 1983, p. 59.

⁴ „Chciałbym ułożyć simfonię ze szmeru fal, z tajemniczej mowy boru wiekowego, z mrugania gwiazd, z piosenek naszych i z bezmiernej tęsknoty mojej”. M.K. Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*. Sudarė ir parengė V. Landsbergis, Vilnius, 1973, p. 80.

⁵ „Bo i coż my możemy powiedzieć sobie za pomocą czarnego otramantu? [...] Ale pomysł tylko, Zosieńka, czy my w milczeniu nie powiemy sobie daleko więcej?” M.K. Čiurlionis, op. cit., 1973, p. 93.

⁶ Ibid, p. 80.

⁷ Ibid, p. 18.

⁸ J. Siedlecka, *Mikołaj Konstanty Čiurlionis. Preludium Warszawskie*. Warszawa, 1996, s. 64.

⁹ W roku 1910 S. F. Michalski przetłumaczył na język polski Bhagawadgītā, a Rigwedą pod nazwą Pieśni Rigwedę – w roku 1912.

¹⁰ Kiedy Čiurlionis studiował w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, T. Miciński wydrukował dramat *Kniaź Patiomkin* (1906), *Noc rabinowa* (1903–04), pisał *Bazyliś Teofanu*.

¹¹ „Przybyszewski – tego czytałem parę kawalków (Na drogach duszy, de profundis i jeszcze coś) i wiem tylko tyle, że silnie robi wrażenie, dokąd się go czyta, po przeczytaniu czuje się jakby niesmak i z przyjemnością nie myśli się o tym, co się przeczytało”. M.K. Čiurlionis, *Apie muziją ir dailę*, Vilnius, 1960, p. 23.

¹² Ibid., p. 23.

¹³ Ibid, p. 83.

¹⁴ Ibid., p. 83.

¹⁵ Ibid., p. 83.

¹⁶ Cz. Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*. Vilnius, 1996, p. 364.

¹⁷ S. Przybyszewski, *Wybór pism*. Opacował R. Taborski, Wrocław, 1966, s. 6, 10, 143.

¹⁸ Patrz: Confiteor. Cz. Miłosz, op. cit., p. 367.

¹⁹ M. K. Čiurlionis, op. cit. 1973, p. 86.

²⁰ M. K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 178.

²¹ *Błogosławieństwo*. Cyt. za: M. Podraza-Kwiatkowska, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*. Kraków, 1994, s. 290.

²² Cz. Miłosz, op. cit., p. 364.

²³ M. K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 151.

²⁴ Ibid.

²⁵ „I konczę tu budę pojedę do Peterburgu, później dostanę jakąś posakę. Będę brał pęsyć, sprawia ł sobie przywoite ubrania, mieszkania, odpowiednie, syty obiad, odwiedzanie znajomych, spokojna pogawędka o bieżących wypadkach. Jakie to wszystko smieszne, głupie i nawet wstrętne“. M. K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 152.

²⁶ Ibid., p. 227.

²⁷ „Więc robota jak widzisz jest tylko trzeba mieć gestą minę i nowy garnitur. (Sic!). Smiesznie! Nigdy nie myślałem że te rzeczy są potrzebne człowiekowi, a jednak potrzebne! Wiem to już z doświadczenia“. M. K. Čiurlionis, op. cit., 1973, p. 63.

²⁸ M.K. Čiurlionis, *Žodžio kūryba*, Vilnius, 1997, p. 104.

²⁹ „Doktor schwał zegarek pod powiekę prawego oka, lewem mrugnął i powiedział mi że jestem zdrow zupełnie i mogę śmiało wyjść na ulicę it. d.“, M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 200.

³⁰ „Stabrowski mi mówił, że Redaktor jak czytał to miał bardzo głupią minę, ale po przeczytaniu [stała się] jeszcze głupszą. Był „ozadaczen“. Czy to świństwo, czy genialna rzecz. Zdaje się że pozostał przy tem drugim przekonaniu“. M.K. Čiurlionis, op. cit., 1960, p. 200.